

PRÄSTGÅRDAR I DALARNA UNDER 1600-TALETS SENARE DEL OCH BÖRJAN AV 1700-TALET.

Av
SIGURD ERIXON.

II.

De i föregående häfte av Fataburen meddelade förteckningarna på byggnader och inredningsföremål ge oss en ganska god föreställning, om vilka betydande byggnadskomplex prästgårdarna i Dalarna voro under senare delen av den karolinska tiden och under 1700-talets förra hälft, liksom även något om deras inre utstyrsel.

I stort sett talar detta material för sig självt. Några påpekanden skola dock göras här, dels som ett bidrag till förklaring av förekommande termer, dels för att understryka det historiska värdet av vissa uppgifter. Egentligen behövde varje prästgård underkastas en monografisk behandling, men avsikten är här en annan. I Skultuna bruks historia har jag i detalj redogjort för därvarande prästgårdars historia och kan här hänvisa dit, emedan likheten är ganska stor med dalaprestgårdarna. De arkivaliska källorna äro också i mycket överensstämmande. Det är ju också frågan om samma stift. I anslutning till nyssnämnda prästgårdsmonografier har jag också lämnat en kort översikt av äldre lagstiftning rörande prästgårdsbyggnader i Sverige och böndernas skyldigheter därvidlag. Denna exposé innebär samtidigt en redogörelse för vad man numera vet om prästgårdarnas byggnadsbestånd före 1600-talets ingång eller i varje fall intill den tid, då visitationsprotokoll och räkenskaper sätta oss i stånd att följa de särskilda gårdarnas byggnadshistoria.

Fig 15 (se ovan). Stycke av »sängkrans», Söderbärke sn, Dalarna. Daterad 1668. Nord. M. 61,443.

Intill 1720 uppräknas sju »laga hus», som församlingarna ägde att uppföra och underhålla. I Kristoffers landslag angivas dessa vara 1) stuga, 2) stekarhus, 3) lada, 4) kornhärbärke, 5) visthus, 6) sömnhärbärke och 7) fähus. I andra lagar eller förordningar varieras denna lista något, men närmare upplysningar om hur de olika husen skulle vara beskaffade meddelas i allmänhet ej. Först i resolutionen på allmogens besvär 1720 lämnas mera ingående bestämmelser. Listan omfattade härafter 1—2) »en sätestufwa med twenne kamrar och ett kök sampt en förstufwa under ett tak, 3) ett brygghuus, hwaruti är baakugn och kökspiis, 4) en bood med dubbel bottn eller låfft, 5) ett wisthuus, 6) en lada af twenne gälff och en loge mitt uti 7), ett fähuus med skulle där ofwan uppå sampt stall med nödige spiltor.» Detaljbestämmelserna kunna vi här tillsvidare bortse ifrån. Övriga nödiga byggnader ägde prästen själv uppföra.¹

En individuell behandling av dalapästgårdarna ligger emellertid utanför ramen av denna uppsats. Avbildningar, uppmätningar och beskrivningar av nu existerande prästgårdar i Dalarna ha ännu gjorts blott i ringa utsträckning. Ej heller har jag här utnyttjat lantmäterikartor och annat liknande material, som kunde vara till ledning för utredandet av gårdstyperna. Avsikten är blott och bart att göra en sammanställning från ett flertal viktiga punkter inom landskapet av prästgårdarnas typförråd under 1600-talets två sista decennier och närmast följande tid under 1700-talet.

Detta tidsavsnitt är valt med hänsyn till källorna. Först under denna epok kan man, utan specialundersökning inom varje socken få en tydligare inblick i sådana frågor rörande husgruppering och inredningsdetaljer, som äro av betydelse för landskapets byggnadskultur och bostadsskick i stort. Möjligen kommer denna sammanställning framdeles att kompletteras med annat material belysande andra befolkningsgrupper inom landskapet.

När det är fråga om att urskilja hustyperna äro givetvis inventarierna av mindre intresse. Tyvärr lämna oss även husesynerna många gånger i sticket. Ibland äro de icke fullständiga, i andra

¹ Jämför P. Abrahamsson: »Swerikes rikets landslag» etc., Stockholm 1726, sid. 21, samt Emanuel Drangel: Anmärkningar til Sweriges rikets lag. Stockholm 1766, sid. 127 ff.

fall äro uppgifterna så knapphändiga, att man icke får veta mer än vilka arter av utrymmen, som förekommit.

De i texten införda siffrorna markera i många fall endast de särskilda utrymmena. Där det varit möjligt har dock, såsom ovan nämnts, sådana rum sammanförts under ett nummer, som tydligen utgjort en och samma länga. Det är dessa sistnämnda fall, som ge positiva bidrag till typfrågan. Likväl bör det understrykas, att en dylik sammanställning av rummen i allmänhet undvikits, då säkra grunder därtill saknats, ehuru sannolikheten kunde tala därför. Härigenom framträda de tendenser att sammanpara byggnader eller samla många utrymmen under ett tak, som äro så påtagliga redan under 1600-talets senare del, icke så starkt, som de skulle gjort, om ett friare förfaringssätt valts. Icke desto mindre äro resultaten ganska belysande.

Så gott som överallt kan man konstatera en uppdelning i man- och fägård eller som det oftare heter i man- och ladugård eller stallgård. I flera fall är det tydligt att båda dessa kärngrupper i gården varit anlagda som kringbyggda fyrkanter. Utanför dessa lågo dock en del mindre byggnader utspridda, vartill komma fäbodrar, ängslador, kvarnar, båt- och nothus o. s. v. Gårdstypen tyckes i allmänhet ha varit mellansvensk¹ med man- och fägård helt skilda från varandra. I detta uppvisa således prästgårdarna en bestämd olikhet med bondgårdarna, som vanligen voro enkelt kringbyggda gårdar av nordsvensk typ. Vissa undantag finnas dock. Sålunda synes Grytnäs år 1697 ha haft centralsvensk typ med en skiljelänga med portlider mellan man- och fägård, vilka senare sannolikt hängde ihop. Möjligen ha även andra prästgårdar haft denna typ, som i södra Dalarna icke är ovanlig hos bönderna, detta i anslutning till Mälarprovinserna. I allmänhet låg stallet i mangården. Under 1700-talet börjar man dock på ett och annat ställe förflytta denna byggnad ut i fägård. En dylik omgruppering skedde i Grangärde mellan 1697 och 1725. I Särna lågo 1736 både logar och stall i mangården. Denna prästgård tyckes därför ha haft nordsvensk typ och har således varit bebyggd på samma sätt som bondgårdarna. I de mindre prästgällen var givetvis skillnaden ofta ganska liten.

¹ Jfr författarens »Svenska gårdstyper» i Rig 1919.

I fråga om husen är det av ett visst intresse att utröna, vilken frekvens parstugutypen haft vid sidan av andra former. Parstugan består, som bekant, i sin klassiska form av två större stugor på vardera sidan om en förstuga, vari en kammare är avbalkad. Den stora mängden av ovissa fall kan här genast bortses ifrån. Av vad som då återstår, visar det sig, att parstugutypen är mycket vanlig, ehuru den ofta möter i ganska utvecklade former.

Figur¹ 1 framställer en sådan yngre parstugubyggnad, med sal i mitten och dubbla rum åt sidorna och taket är avvalmat. Denna flygelbyggnad uppfördes på 1740-talet och är alltså tillkommen senare än det här meddelade syneinstrumentet från samma gård. Övriga nu kvarstående byggnader i Mora prästgård finnas avbildade i form av uppmätningar i Meddelande från Dalarnas hembygdsförbund 1917. Huvudbyggnaden uppfördes 1695.²

Som exempel på parstugor av normalsvensk typ må här anföras:

Mora 1693: drängstugan och solbygggestugan med förstuga emellan.

Garpenberg 1696: sätestugan och köket med kammare emellan.

Stora Tuna 1696: sätestugan och köket med barnkammare emellan.

Grangärde 1697: norra sängstugan och södra sängstugan med förstuga emellan.

Grangärde 1697: herrstugan och sätestugan med förstuga emellan.

Grytnäs 1697: norra stugan och en mindre stuga med förstuga emellan. (Över dessa senare en nattstuga.)

Järna 1697: sätestugan och bagarstugan med förstuga och en kammare emellan.

Nås 1697: herrstugan och Äppelbostugan (sannolikt ihop).

Malung 1698: stora herrstugan och biskopsstugan med en kammare emellan.

Leksand 1704: sätestugan och stora herrstugan med en kammare emellan.

Bjursås 1709: bagarstugan, och herrstugan med en kammare och förstuga emellan.

¹ Figurerna äro numrerade i följd från föregående häfte.

² Avbildad hos Karl-Erik Forsslund: Från källorna till havet, delen Mora.

Stora Tuna 1725: tröskarstugan och drängstugan med en kammare och förstuga emellan.

Särna 1736: drängstugan och sätestugan med en mellankammare.

Husby 1738: portbyggningen, bestående av en kammare och en drängstuga med en mellankammare.

Grangärde 1765: biskopsstugan och drängstugan med en »gierningskammare» och förstuga emellan.

Ett flertal andra belägg må här uteslutas. Förutom dessa finnes en mängd andra parstugor med längre driven rumsindelning. Av särskilt intresse är här först den specialtyp, som har kök på den förutvarande mellankammarens plats:

Mora 1693: bagarstugan och stora herrstugan med kök och förstuga emellan.

Grytnäs 1697: sätestugan och bagarstugan med kök och förstuga emellan.

Härtill komma mera komplicerade typer:

Vika 1682: i sätestugubyggningen: en stuga och två (fram) kamrar gentemot stora herrstugan med kök och förstuga emellan.

Leksand 1704: nystugan och morsstugan med kök och förstuga emellan (till morsstugan även särskild förstuga).

Grangärde 1765: i karaktärsbyggningen: sätestugan eller vardagsstugan (med kammare) gentemot salen (med kammare) och emellan dessa kök och förstuga. (Dessutom var en sal tillbyggd.)

Denna typ med mittkök är inkommen söderifrån och påträffas under 1600-talet icke blott i Dalarnas prästgårdar utan även i bergsmansgårdarna. Däremot har den aldrig fått fotfäste i bondgårdarna i landskapet.

Bland de talrika beläggen på parstugor med framkamrar eller från parstugan utgångna typer med rikare rumsindelning må här endast pekas på de stora karaktärsbyggningarna i Folkärna 1704, Stora Tuna 1725 och Husby 1738. Av dessa hade Stora Tunabyggnaden sal i mitten av huset och två våningar. Utvecklingen var således då driven ganska långt, och redan under 1600-talets senare hälft hade man i Dalarnas prästgårdar ofta hunnit ett gott stycke längre än till enkla parstugor. Ej sällan äro en hel rad stugor

kombinerade i långa längor, som tydligen ibland hade gemensamt tak. Säkert är sålunda, att parstugutypen inom gruppen boningshus var gammal,¹ och att man ganska allmänt övergått till ett långt rikare kombinations- och indelningssystem.

Denna utveckling mot nya och rikare husformer har givetvis sitt stöd i lagstiftningen. I 1720 års resolution på allmogens besvär bestämmes t. ex., att huvudbyggningen på en prästgård skulle vara 26 alnar lång och 12 alnar bred och bestå av två kamrar, en sätestuga och ett kök. Sättestugan skulle ligga mitt i huset och ha förstuga utanför sig. Den omdanades tydligen ofta till sal. Köket på ena änden skulle vara lika brett som kamrarna. Bakugnen skulle ligga i brygghuset.

I Dalarnas bondgårdar kan man i vår tid påträffa parstugor med den ursprungliga planen. Detta gäller alla socknar men mest dock i öster och söder. Den så kallade moratypen är långt vanligare och visar mot väster en allt starkare frekvens. Denna typ är osymmetrisk och har stuga endast på ena sidan om förstugan. Den förekom i prästgårdarna såväl med som utan kammare. Beläggen äro emellertid ibland ganska osäkra. De tydliga må dock här anföras:

Venjan 1682: vardagsstugan med kammare.

Norrbärke 1690: sängstugan med liten kammare.

Mora 1693: lilla bagarstugan med kammare och förstuga.

Garpenberg 1696: portkammaren med en liten kammare och förstuga
(i övre våningen troligen nattstuga).

Norrbärke 1696: biskopsstugan med kammare och förstuga.

Norrbärke 1696: herrstugan med förstuga.

Leksand 1704: målarstugan med förstuga.

Leksand 1704: bagarstugan med förstuga.

Bjursås 1709: brygghuset med liten kammare.

Stora Tuna 1725: badbastugan med kammare och förstuga.

Stora Tuna 1725: stora herrstugan med kammare och förstuga.

Särna 1736: källarstugan med förstuga.

¹ I Torsångs prästgård bildade säte- och herrstugan tillsammans en parstuga på 1630-talet, och ett par årtionden senare vet man att dräng- och bagarstugorna där voro hopbyggda på samma sätt (N. E. Hammarstedt: a. a. sid. 60 f).

Särna 1736: kammaren med förstuga och kammare.

Stenbo fäbodas under Grangärde prästgård 1765: stuga med kammare.

Denna typ har således icke varit ovanlig. Endast i ett fåtal fall har den emellertid kommit till användning för de viktigare husen. Moratypen torde mest ha förekommit i längre husrader och i småhus.

Parstugan har således otvivelaktigt varit den ledande hustypen i Dalarnas prästgårdar under denna tid. Till jämförelse må här anföras, vad som stadgas i 1681 års husesynsförordning: »Och på det bonde eller åboo icke må twingas til fleere huus än behof giörs, så skall man wetta, at desse äre laga och nödige huus: stufwa medh sin cammar, och giästestufwa, der gården så stoor är — — —». I 1734 års lag lyder samma bestämmelse (Byggn. b. II kap. § I.): »I mangården skola wara stufwa med förstufwu och kamar, så ock giästestufwa, ther gården så stor är.» Man kan utgå ifrån, att dessa stadganden icke avsågo någon revolution utan fastmera stadfäste det som var vanligt. Ordalagen tyda direkt på en parstuga. Ehuru väl gäststugor, särskilt i Dalarnas bondgårdar, också byggts för sig själva, är detta i Sverige för övrigt icke vanligt. Alla landskap, där gammalsvenskt byggnadsskick råder, vittnar oförtydbart, att parstugan varit normaltyp på stora och medelstora gårdar, medan moratypen varit karaktäristisk för de mindre. Det är således intet förvånande, att Dalarna med sin långt drivna hemmansklyvning hållit sig till moratypen. Prästgårdarna höra närmast ihop med storbönderna, men införde så småningom en del nya former och erhöillo därigenom en viss särställning (jämför ovan!). En gång i tiden var det givetvis också storbönderna och kanske också präster och bergsmän eller deras äldre vederlikar, som sammanbyggde eldhus och bodar till parstugor, vilket de lärt sig från mera centralt liggande bygder.¹ Dalabönderna följde endast motvilligt med. Att eldhus med öppen gavelsvale liksom också stugor med direkt gavelingång bevarats så länge i fäbodarna vittnar därom. Längst motstånd gjorde de avlägsnare socknarna och skogsbyarna. När dessa slut-

¹ Jämför »Södermanland i Nordiska Museet», Stockholm 1924, där författaren sökt påvisa, att parstugan utstrålat från mälardalens landskapen.

ligen anslöto sig, och systemet med ingång på husets långsida slog igenom, skedde det genom ett hopp i den typologiska utvecklingen. På sådant sätt kan morastugan ha tillkommit, även om de vägar, varpå man nådde dit, varit högst skiftande. Ännu i dag är man i tillfälle att i övre Dalarna iakttaga, huru denna stugform växt och växer fram. Den behöver således icke vara ett lån från andra bygder, där den kanske oftare är en klyvningsprodukt än en reflexform av parstugan. Parstugan har däremot en gång representerat svensk högkultur och återfanns då i herrgårdarna likaväl som i bondgårdarna i rikets huvudbygder och för övrigt över allt hos allmogens överklass.

Det finnes också boningshus, omnämnda i synerna, som tyckas ha haft direkt ingång utan förstuga. De äro dock ganska få.

Vi kunna här ej dröja vid var och en av de olika arter av utrymmen eller hustyper, som omnämnas. De märkligare måste dock framhävas. Flertalet benämningar finnas också i Västmanland, som ju tillhör samma stift.¹

Ehuru obetydliga äro notiserna om fäbodsbyggnaderna av stort intresse på grund av sin ålder. Som synes var det i huvudsak samma slags bebyggelse på prästfäbodarna under denna tid som i många nutida långfäbodar. Termen eldhus växlar med stegerhus. Ibland omtalas också stugor, vilka till och med någon gång hade bakugn. Flerstädes lämnas direkt antydning om, att en mjölkstuga eller bod låg mer eller mindre direkt sammanparad med eldhuset. Tiden har således icke åstadkommit några större omvälvningar på detta område. I Särna tyckes ett eldhus, som tillhörde prästgården, ha funnits vid eller i närheten av hemmet. Här möta vi i så fall den första antydningen om ett äldre tillstånd, i stil med vad som ännu kan påträffas i Norge. Emellertid upptages i ett flertal gårdar termen stegerhus eller (en gång) sters. I Vika benämnes det »steeger- eller bryggiehus». ² I flera andra prästgårdar, t. ex. i Mora, funnos samtidigt utom stegerhus även särskilda bryggghus och dessutom kök och små bagarstugor. Under sådana förhållanden är det tydligt, att

¹ Jfr »Skultuna bruks historia.»

² Även i Torsång var »stegerhuset» inrättat som bryggghus och var försett med bakugn och bryggkittel. (Hammarstedt a. a.)

identiteten med brygghus endast var en tillfällighet, ehuru denna nere i mälardalsskapen varit typisk. Med stegerhus torde i allmänhet i här meddelade syner avses ett sämre kök, speciellt sommar-kök, och intet hindrar, att det på ett och annat ställe varit ett verkligt eldhus med härden mitt på golvet. I Mora var slutligen »stegerhusstufwan» 1693 sammanbyggd med »portstufwan» till en parstuga.

En stor roll spelade nattstugulängorna i dessa prästgårdar. Såsom framgår av synerna skilde man gärna på sängstugor och nattstugor. De förra voro mest byggda som vanliga stugor och hade ibland parstuguform.

Nattstugan (»nadstufwan» eller »nastufwan») var däremot i allmänhet av bodtyp och hade övre våningen inredd till sov- och bostadsrum. Ibland möter man dock stuguform. Ornässtugan är i själva verket en nattstuga. Den loftbod, som flyttats från Överborg i Nås till Skansen, fig. 3 och 4, utpekas av traditionen såsom gammalt »kaplanshärbre» vid Nås prästgård.¹ Denna tradition bestyrkes på ett märkligt sätt av här meddelade husesyn från Nås prästgård, där denna byggnad lätt igenkännes, ej minst genom framhävandet av de karakteristiska svarvade dockorna i svalgången. Ett vidbyggt portlider saknas dock numera. Benämningen är i synen nattstuga och som sådan ha rummen i övervåningen använts, medan undervåningen består av bodar. Nattstugorna torde ofta varit loftbodar med eller utan svalgång eller åtminstone ur dylika utvecklade husformer.

För övrigt förekomma bodar av olika slag. Tvårummiga bodar med övervåning voro mycket vanliga. Härbärgen eller stolpbodar sårhållas vanligen från dessa som en annan sak. Badstugor funnos såväl för bad som för torkning. De förra kallades därför ibland badbastur, de senare ofta blott torkhus. Även särskilda måltstugor omtalas. Kölnor för torkning av malt voro ganska vanliga. Endast i Grangärde, Norrbärke och Malung omtalas rior.

Avträden, »locus privatus», eller »hemlighus», funnos i alla gårdar. Ej sällan voro de anordnade i utbyggda förstugor eller för-

¹ Jfr Fataburen 1920, årsredogörelsen sid. 33.

stugukvistar, såsom man ännu kan påträffa dylika t. ex. i Älvdalen. Även i nattstugornas övervåning eller svale kunde de vara anbragta, såsom i Ornässtugan.

I fähusen möter man mycket ofta samma slags sammanbyggnad som i parstugorna. Det mot förstugan svarande rummet benämnes lana och var ibland öppet åt båda sidor som ett portluder. Hos bönderna ha fähusen däremot ej sällan bevarat ingången på gaveln ännu i vår tid. Logarna voro vanligen parlogar med två golv och tröskloge i mitten. De äro således också av partyp och motsvaras karakteristiskt nog i dalabondgårdarna av enkellogar. Även sistnämnda typ är företrädd i synerna. Stallen beskrivas mera sällan men tyckas ofta ha varit tvårummiga och kombinerade med portluder, alldeles som i nutidens bondgårdar, där det ena rummet är stall, det andra foderbod. De i synerna omnämnda gödstierna voro sannolikt inrättade med galler till golv, för att svinen ej skulle röra sig för mycket.

Ängsladorna voro ofta mångtaliga. Till Mora prästgård hörde 1693 13 stycken.

Härmed övergå vi till att med några ord beröra vissa yttre detaljer i byggnaderna. Av ett särskilt intresse äro uppgifterna om förstukvistar, vilka tydligen varit rikt utbildade i Dalarna redan under 1600-talet. Benämningarna äro mycket skiftande. Ett enkelt förtak med trappa torde det »skiuhl utanför oc en broo» vara, som fanns på portstugan i Mora 1693. I samma gård nämnas också »beslag». Till det ena av dessa hörde bänkar på båda sidor om dörren. I andra syner är namnet riktigare »bislag», som numera huvudsakligen kvarlever som term på förstukvistar i Sydsverige. I Husby fanns 1738 på stora byggningen en »förstugu qwist» av bräder och stolpar och med »snickar panelwäreck». Anordningen torde motsvarat den på figur 1 synliga. Huvudbyggningen i Grangärde var 1765 utrustad med »en förstufwuqwist med 2:ne wredna stolpar, sittbänkar af bräder samt brädtak». Några ståtliga förstukvistar av detta slag med spiralvridna barockstöd finnas ännu kvar i Dalarna, nämligen i vissa bergsmansgårdar. Så är förhållandet i det berömda

Sweden utanför Falun och en annan återfinns i Danholm i Sundborns sn, fig. 2.

I Leksand omtalas 1704 en portal samt »gallerwärk å båda sidor om dören» på nybyggningen.

Herr- och domarnattstugorna i övre våningen på en bodlänga i Stora Tuna voro 1725 försedda med »en barfred, utbygd uti eller ofwan farstugun, med gålf, 2 bänckar och 3 fönster». Denna motsvarar på det närmaste den barfredstyp, som är mest känd från Östlandet i Norge och som norrmännen pläga anse ha kommit från Sverige. Då även andra prästgårdshus synas ha varit utbyggda på samma sätt — ehuru termen barfred där ej brukas — finnes onekligen anledning att räkna företeelsen som svensk.

Om husens utsmyckning finnas för övrigt icke många uppgifter. Märklig var onekligen Mora prästgårds utstyrsel. Vid ändarna av taket på boknattstugan sutto »brandar (gavelspetsprydnader) mäd flaggor, item en krona östan til mäd dalpilar på», och vid porten var uppsatt en »flögstång» med »haneflagga och spes av järn, wäl utstofferat, såssom ock mäd en krona af koppar oc dalpijlar af trä». Denna prästgård bar således landskapets vapen.

Endast sällan lämnas uppgift om yttre bemålning av husen. Då det särskilt framhåves, att källaren i Mora 1693 hade »rödfärgat dör» torde byggnaderna för övrigt ha saknat denna utstyrsel. I Stora Tuna var stora byggningen rödfärgad 1725, och i Husby säges huvudbyggnaden 1738 vara tjärad och rödfärgad och taket rödfärgat.

På gårdsplanen stod ibland en »timsten» eller solvisare med stock och bänkformigt underrede. I Grytnäs var solvisaren 1697 av koppar.

Det som nämnes i här meddelade syner om lös och fast inredning, motsvarar givetvis icke allt, som verkligen fanns i hemmen. Registreringen gällde själva byggnaderna och av inredningen endast sådant, som räknades som fast eller som av en eller annan speciell anledning upptagits i inventarierna. Man kan jämföra förfarings-sättet med vad som stadgas i 1681 års husesyn. »När bonde aff gården flytter, skal han låta effter sigh 3 färdige dorelåås och spiällen i skorstenen, thesslijkast skal långbordet och sätet, som ther til hörer, blifwa qwart i stugan tillijka medh wäggefasta sängar».

En motsvarande bestämmelse finnes också i 1734 års lag, där det heter: »Ware ock bonde skyldig at qwar wid gården lemna the lås, som wid dör eller wägg fäste äro, så ock spjell, fenster, långbord och säte, wägghasta bänkar och sängar, och annat fast innenrede, som till bod, kölna, lada, stall och fähus hörer». Det som nämnes i synerna av dylika ting, är alltid att räkna såsom tillhörande själva husen. I övrigt försågos prästgårdarna på olika sätt med en mängd föremål, som inventariefördes och således måste avlämnas vid överlåtelse av gården och redovisas vid visitationerna. Allt annat var prästens privata egendom och undandraget sig därigenom vår kunskap, men genom studium av bouppteckningar efter prästerna skulle givetvis denna lucka kunna kompletteras. Det är därför icke möjligt att genom frånvaron av sådant lösöre som stolar, kistor, textilier o. d. göra några slutsatser om att sådant saknats.

Bland här uppräknade möbler draga sängarna ett särskilt intresse till sig. De äro ganska talrika och av olika slag. I Vika funnos 1696 väggfasta sängar i såväl nattstugan som i bagarstugan. Även andra sängar utan närmare bestämning omtalas i denna gård. På flera ställen förekommer beteckningen »halv säng». Därmed avsågs en väggfast säng med endast en gavel och en långsida. Dessa voro uppsatta i ett hörn och 2 sidor bildades således av själva väggen. I sängstugan i Venjan förekom också en »half sängh» som var »spijkat wid väggen». En annan term är »standsäng» eller »ståndsäng» (exempelvis i Garpenberg, Norrbärke och Stora Tuna). Därmed avses en säng med hel stomme och således med fyra sidor i motsats till de väggfasta halvsängarna. Detta håller emellertid icke alltid streck. Mångenstädes betecknas även väggfasta sängar med detta namn. Kanske detta också var fallet i Garpenberg, där en halv ståndsäng omtalas 1696. Gränserna äro för övrigt flytande mellan väggfasta och fristående sängar. — I Dalarnas bondgårdar upptages ofta långväggen vid spiseln i stugorna av tvänne hopbyggda sängar, vilka äro väggfasta. Dessa kunna här kallas tvilling-sängar till skillnad från andra kombinationer. Sådana ha även förekommit i loftbodarna liksom fallet ofta är i Norge. Av detta slag voro tydligen de »två sängiar, ihopbyggda med pall», som 1696 funnos i

djäknekammaren i Gagnef. Även i mjölkstugan fanns en dylik tvillingsäng i samma gård och likaså i drängstugan i Leksand 1704. På många andra ställen omnämnas två sängar i ett och samma rum utan att det framgår, om de voro av detta slag. Någon gång voro tre sängar byggda i en räcka, såsom i Stora Tuna 1696. Liksom i bondgårdarna voro en del sängar byggda i två våningar. I gamla herrstugan i Leksand fanns en sådan dubbelsäng 1704, en annan omtalas i källarstugan i Särna 1736. Den senare var både tvilling- och dubbelsäng. Vid många sängar nämnes särskilt, att de voro försedda med pall. Därmed menas en trappstegsformig avsats av samma slag som »skammeln» i Sydsverige. Denna pall motsvaras numera vanligen i Dalarnas bondstugor av en bänk eller soffa, som således utvecklats ur en äldre pall, vilken senare dock ibland bibehållits. I herrnattstugan i Mora förekom 1693 »två sängiar mäd snickarwärk och himmel, item pallar». Det måste ha varit en förlåtsäng med takhimmel av det slag, som varit allmän i våra herrgårdar. Typen torde ha inkommit i Sverige från kontinenten redan under medeltidens senare del. Inbyggda sängar kallas i skånska bondgårdar »himlingasängar» utan att ha tak. Detta har också nästan alltid saknats i senare tiders bondgårdar. Under 1600-talet uppbars nog ofta taket i dessa prästgårdssängar av stolpar. I bondgårdarna är vanligen gaveln helt av trä ända upp. Denna typ omnämnes även här. I Stora Tuna fogdenattstuga funnos sålunda två »lika goda sängar med en gafwel» och i en annan nattstuga också en säng »med gafwel». Den här avbildade sängen, vilken är daterad 1693, fig. 10, från prästgården eller möjligen en bergsmansgård i Söderbärke, torde ge en föreställning om hur en förnämligare säng av detta slag tog sig ut. Gaveln är emellertid här ombildad till ett skåp, något som sedan fortlevat och kraftigt utbildats i Dalarnas bondgårdar. Denna möbel är tydligen gjord av en förfaren konstsnickare. Orneringen återfinnes också på hörnskåpet fig. 9 från Folkärna sn och kan påvisas såväl i kyrkor som i storgårdar i landskapet ävensom hos borgare i Falun. Båda dessa möbler måste anses vara representativa för välsituerade bergsmans- och prästgårdar under 1600-talets senare hälft i Dalarna. Tydligt är det dylika ting, som avses, när det

talas om »sängiar mäd snickarwärk» (Mora 1693) eller »snickare-sängiar» (Nås 1697). Emellertid torde det övre ramverket på en säng som figur 10 ha kallats »krans». I biskopsstugan i Grangärde fanns 1696 en säng, »heljord, med grönmålad krantz, ny him(mel)» och en »dito halfgiord med målad krantz». Även i källarstugan och köket omtalas här sängar med krans. Sådana förekommo också i Hedemora prästgård samma år och i Leksand 1704. Det är ovisst om dessa haft gavlar. Ett stycke av en krans från en i övrigt försvunnen säng från Söderbärke ses figur 15. Det är daterat 1668 och är ornerat med plattskärning och målat i blågrönt och rött. Sängen, figur 10, är gulbrun med ådring i svart samt har röda och svarta speglar. Endast i ett fall omtalas förlåtar, nämligen i Idre 1736.

Bänkarna äro av flera slag. En del av dem ha också använts som sängar. I köket i Stora Tuna funnos 1696 två halva »sängie bänkiar». Det var sannolikt väggfasta liggbänkar. Som sängar ha också »fällbänkar» nyttjats. I inventariet från prästgården i Hedemora 1696 beskrives en dylik möbel så här: »en gammal fohlbänk uthi kiöket med gångjern och aspa». Annars är benämningen fallbänk. Sådana förekommo i Gagnefs prästgård 1696 både i köket, sättestugan, mjölkstugan och en av nattstugorna. I Bjursås sättestuga fanns en också 1709. Benämningen fällbänk har något skiftande innebörd, som dock sällan eller aldrig preciserats. Det är huvudsakligen två olika möbeltyper, som betecknas därmed, nämligen dels enkla liggsoffor med fällock, dels en kombination av kistbord och säng, vilken är försedd med en täckskiva, som kan lyftas upp, samt med utdrag på framsidan. Den senare typen är en vanlig köksmöbel.

I köket i Gagnef stodo 1696 två »kistbenekiar» och i gamla herrnattstugans förstuga i Leksand fanns 1704 en kistbänk, som var 4 $\frac{1}{2}$ alnar lång och som hade 2 rum och ett par gångjärn. Det är här fråga om en kombination av sittbänk och förvaringskista, som förekommit i så gott som alla landskap och vars ursprung är den lådförmiga fasta väggbänken.

Av särskilt intresse är den rika förekomsten av »vändstolar» eller vändbänkar, emedan dessa numera endast undantagsvis kunna påträffas i Dalarna annat än i kyrkorna, där de haft speciell an-

vändning som brudbänkar. Säkerligen har en stor del av prästgårdarnas vändbänkar så småningom överförts till kyrkorna och deras sakristior. Typen framgår av figur 11. Karaktäristiskt är att ryggstödet ledar emot tvenne ståndare och kan slås över från den ena sidan till den andra. De äldre äro svarvade i mer eller mindre omdanade romanska former och ha sätet inlagt i ett slags stavkonstruktion. De yngre äro gjorda av plankor och utsågade brädskivor. Vändbänken kan spåras redan under romansk tid i Frankrike men har sedan spritt sig över större delen av Europa, i vars allmogeinventarier den sedan utgjort ett viktigt inslag, särskilt som försäte framför det stora bordet. Den kan ännu påvisas i de flesta svenska landskap. I dalaprästgårdarna nämnas bord och vändstol vanligen tillsammans, vilket visar att denna bänktyp även här gärna nyttjades som försäte. Märkligt nog förekommo ända till tre vändbänkar i ett och samma rum, såsom i köket i Stora Tuna 1696.

För övrigt omnämnas i inventarierna bänkar och säten av olika slag. Först och främst ha vi sålunda de fasta eller lösa bänkar, som stodo utefter väggarna och ofta kallas väggbänkar. Särskilt i herr- och gäststugor funnos sådana längs alla väggar. De voro av olika slag, rikare och enklare, kistformiga »med foder» eller primitiva säten av »lösa bräden» eller av »stockar, klyfne och tälgde». I några fall nämnes också, att de voro försedda med pallar, motsvarande vad som också förekom vid sängarna. I Norge äro sådana trappstegsformiga pallar vid bänkarna icke ovanliga, hos oss ha de merendels försvunnit, men i eldhusen finnes ofta en primitiv motsvarighet i enkla fotbräden nedanför britsarna, varpå man också kunde sitta.

I portstugan i Vika förekom 1696 »en lijten kanbenk widh dören». Härmed avses bänken mellan dörren och skänkhörnet eller mellan spisen och dörren. Möjligen var den försedd med hyllor undertill. I Halland har bänken utmed samma långsida som skänken benämnts kannbänken. I Älvsborgs län bar en hylla vid sidan av spiseln, där kanna och tallrikar ställdes, namnet »kannestolen». Troligen är det samma sak, som i Gagnef 1698 kallades »karbenk».

Benämningen säte förekommer i inventarierna vid sidan av

bänk. Dessa enkla möbler upptagas dock relativt sällan. I gamla drängstugan i Leksand funnos 1704 tre stycken säten. I mjölkstugan i Gagnef omtalas 1696 »ett säte med ryggstöd». I allmänhet avses ett försäte, och uppräknningen gäller vanligen »bord med säte», detta i direkt överensstämmelse med ovan anförda lagbestämmelser. I vardagsstugan i Venjan omtalas sålunda 1682 »ett bord och långt säte ther brede widh».

Anordningen med väggfasta bänkar, långbord och försäte överensstämmer direkt med vad som varit tradition hos allmogen. Mycket ofta förekommo emellertid flera dylika bord med bänkar eller säten i samma rum. Inredningen var således betydligt rikare än i de vanliga bondgårdarna, där en dylik mångfald endast förekom vid större gästbud och ägde rent tillfällig karaktär. Oftast utsäges intet om bordens typ, utom att de gärna voro mycket långa. De äldre borden bestodo emellertid i allmänhet av en lös skiva, upplagd på bockar eller fotställ, ibland av den typ, som figur 12 anger, vilket bord dock härrör från en bondgård. Stundom omnämnes blott skivan, men på andra ställen säges bordet bestå av »skifwa med foot». Dessa skivor voro ofta mycket långa. I sängkammaren i Leksand fanns 1696 »ett bord med dubbel foot ock fyrkantiskifwa af 7 alnar» och i storstugan på samma ställe en $6\frac{1}{2}$ alnar lång »oval skifwa med foot». Den fyrkantiga formen var sålunda ej längre ensamt förhärskande. Även mindre bord funnos, så t. ex. i Garpenberg 1696, där det i en kammare förekom »ett litet fyrkantigt bord med fot».

I många fall voro de mindre borden väggfasta och bestodo av en skiva, som vid ena sidan ledade mot väggen och vid den andra understöddes av en fot. Sådana »fällskivor» med fot omtalas i flera inventarier och ha ännu direkta motsvarigheter i bondgårdarna. De anges vanligen direkt som små.

Även fällbord av det slag, som varit typiskt för allmogen i stora delar av vårt land, upptagas i inventarierna. Då dessa bord, där de bevarats till nutiden, ofta uppträda i 1600-talsformer, är det tydligt att de under sagda århundrade ernått en mycket stor spridning i hela landet, men typen är ännu äldre.

Till den fasta inredningen hörde i allmänhet en eller flera hyl-

lor. Sådana brukades här, såsom hos allmogen, framför allt på gavelfälten. I sängstugan i Venjan funnos sålunda 1682 »tvenne hyllar, dhen ena på öster gafwelen och dhen andra öfwer dören på wästergafwelen». Även över fönstren brukade hyllor placeras, ofta dekorativt sammanbyggda med fönsterfodret. I Kryddgårdsstugan i Mora 1693 funnos små hyllor över fönstren och i norra sängstugan i Grangärde omtalas 1697 två »snickarhyllor, en öfr gafwelfönstret och dhen andre öfr dören». Dessa voro sålunda dekorativt utarbetade. I Grangärde prästgårds sätestuga funnos slutligen »små hyllar alt omkringh heela stufwan», något som också har motsvarighet hos bönderna i senare tid.

Av särskild betydelse äro emellertid de hyllor, som nyttjades för kärl och matlagningsdon och som i allmänhet hade sin plats i hörnet närmast förstudörren. Det är nämligen dessa, som givit upphov till skänkskåpet, villkets utveckling från hylla till skåp just varit knuten till denna plats. I syneinstrumenten upptages denna möbel vanligen under benämningen kärllhylla (»kiärllhylla, kiärllhilla», eller »kaerllhyll»), men även namnen »diskhyll» eller »faathilla» förekomma. Kärllhyllor ha i första hand hört till inredningen i de rum, där matlagning eller servering förekommit. I prästgårdarna, där rumsbeståndet och möbleringen var betydligt rikare än i de typiska bondgårdarna, funnos ibland direkta motsvarigheter till nutidens »serveringsrum», och kärllhyllorna voro ofta både många och stora. Av dylikt slag voro tydligen »källarkammaren» i Garpenberg 1696 och »köskammaren» i Malung 1698. Placeringen av kärllhyllorna var därför på ett helt annat sätt obunden i prästgårdarna än hos bönderna. Figur 8 visar en kärllhylla från en bondgård i Näs socken. Den är visserligen enkel och föga representativ för de ofta elegant profilerade möbler av detta slag, som prytt så många dalahem, men återger ett allmängiltigt genomgångsstadium i denna möbelgrupps utvecklingshistoria, då nederdelen började antaga karaktär av slutet skåp. Med visshet kan man utgå ifrån, att samma form även förekommit i dalaprestgårdarna under 1600-talet. En mera speciell företeelse för prästgårdarna äro de bokhyllor, som då och då omnämnas i samband med prästens bibliotek eller arbetsrum,

den så kallade bokstugan, boknattstugan eller bokkammaren. Deras form omtalas dock aldrig.

Medan hyllorna gå tillbaka till den gråaste forntid, äro skåpen relativt sena nykomlingar i svenska hem. De många medeltida skåp, som bevarats i våra kyrkor, ha ingen motsvarighet i det profana. Så mycket märkligare äro därför de båda dalaskåp, som Nordiska Museet äger, fig. 6—7, och av vilka det ena uppges härröra från Hedemoratrakten. Båda tillhöra medeltidens senare del. Ornamentiken på profana skåp är i Skandinavien annars aldrig äldre än från renässansen. Säkerligen ha de nyssnämnda skåpen tillhört bergsmän eller präster, i vars hem denna möbel tidigare bör ha trängt in än hos bönderna. Tyvärr äro de här meddelade syneinstrumenten mycket njugga på uppgifter om skåp. Avbalkade »contoir» nämnas på flera ställen. I sätestugan i Mora fanns »et skåp, med twänne dörrar, lås och nyckel, om fyra rum, målat» och i stora sätestugan i Stora Tuna tre år senare »ett dubbelt skåp med en skiänck, bestående af 2 rum». Det sistnämnda avser tydligen ett skänkskåp i två avsatser med bredare underdel, således en typ, som nära ansluter sig till de ovan skildrade kärllhyllorna. I sängkammaren i Leksand stod 1696 ett fyrrummigt skåp »med enkel dör och krantz, grönt anstruket». Detta hade sålunda någon utskuren eller profilerad list upptill. I denna prästgårds brygghuskammare stod samtidigt ett gammalt »gement skåp med två lås och två rum». I Malung fanns ett målat skåp i en förstuga 1698. Därmed äro de viktigare beläggen anförda. Om hörn- och hängskåp finnas inga uppgifter, ehuru sådana givetvis förekommit. Det här avbildade hörnskåpet, figur 9, som härrör från Äppelbo socken, är daterat 1669 och 1684 och torde ha tillhört en präst eller bergsman i denna socken.

Om övriga inredningsföremål finnas endast sporadiska uppgifter. Då och då nämnas emellertid »een handklädes stool» eller »handklädes krants». Därmed avses handdukshängarne, tydligen av samma slag som dalaallmogen bevarat ända fram till vår tid och vilka ofta äro rikt utskurna och profilerade. Kransen var givetvis en listbräda, som omramade själva stolen. En sådan äger Nordiska Museet.

från Plintsbergs by i Leksand, figur 14. Den är också försedd med ett utskuret panelbräde.

Inredningen kunde av allt att döma understundom vara ganska präktig. Detta gäller givetvis i första hand de egentliga högtidsrummen. Stora herrstugan i Malung hade 1698 »målade väggar, bänkiar och pallar, med snickarearbete kring hela stufwan», samt var dekorerad med »8 stycken conterfej med watufärga». Åtskilliga exempel på rikare snidade möbler ha förut anförts. I många fall lämnas också uppgift om rummens målning. Vitlimning av väggar och tak var mycket vanlig. Det är i sådan skrud man måste tänka sig prästgårds- och bergsmanshemmen i Dalarna under denna tid. Då och då omtalas också målning, varmed alltid, till skillnad från vitlimningen, avses dekoration i färg. Sättestugan i Mora var 1693 vitlimmad och försedd med blå och röda ränder i taket. Nedanför fönstren voro väggarna målade i svart och blått. I herrnattstugan i samma gård voro väggar och tak också vitlimmade och delvis målade, och fönsterkarmarna voro »med oliofärga bestrukne».

Bland övriga exempel må här framhävas hurusom i vissa rum i övre våningen i Stora Tuna 1725 taket var panelat »med listor under och målat», medan väggarna voro vitlimmade. Södra kammaren i stora byggnaden på Husby prästgård hade 1738 »lerslagne väggar», vilka »tillika med taket» voro »hvitlijmmade samt listarna under taket blå anstrukne». Däremot saknas uppgifter om en rikare väggmålning sådan som i bergsmansgårdar i södra Dalarna och Sveden nära Falun omkring år 1700. I vissa fall voro nog bergsmansgårdarna bättre utrustade än prästgårdarna.

I vilken utsträckning möblerna varit målade i prästgårdarna redan under 1600-talet framgår ej av syneinstrumenten, men då och då utsäges direkt att så var fallet. Några sådana exempel ha anförts i det föregående. Ytterligare några må här nämnas. I herrnattstugan i Mora stod 1693 ett »måladt bord», och i sättestugan ett målat skåp. Ett skåp i sängkammaren i Leksand, som var utstyrt med »krantz», var »grönt anstruket».

Smidda järnbeslag ingingo med säkerhet som en viktig detalj i

utstyrseln. Därom säges dock vanligen intet. Salsdörren i Husby hade emellertid 1738 »förtent låås och beslag».

Såsom med skäl kunde väntas, innehålla syneinstrumenten också intressanta uppgifter om textila och målade bonader. Synnerligen märklig är beskrivningen av herrstugans i Grangärde utstyrsel: »Taakbonaden af blaggarn och språngsöm af ålder äre förmultna, men blaggarnet 14 wådar långa och 2 halfwa. Pröfves icke några penningars värde. Gamla målade wäggie bonader på båda gaflar och 3 wäggjar kunna för ålder eij i pänningar werderas». Vi möta här en storståtlig takpäll av det slag, som hittills påvisats huvudsakligen blott hos allmogen i götalandskapen.

Väggbonader voro tydligen icke ovanliga i dalaprästgårdarna. I biskopsstugan i Lima nämnes 1698 »en gammal wäggebonelapp» och i gamla nattstugan på samma ställe »en gammal gafwel bonad öfwer dören. Dito en gammal lapp fram på väggen, merendhels för-därfwade». Malungs biskopssstuga var samtidigt »klädd med måhlad wäggebonad». Slutligen må nämnas Leksands prästgård, där två bonader funnos i sätestugan »en på hwardera gafwelen med wattfärgor målade», medan storstugan var prydd med »en wäggbonad på östra gafweln öfr dören», ävenledes målad med »wattfärgor». Det visar sig mer och mer, att präst- och storbondegårdar voro utstyrda på detta sätt under både 1500- och 1600-talen i olika delar av landet. Även i de kungliga slotten äro målade bonader påvisade under 1500-talets förra hälft.¹ Den äldsta bevarade bonaden av detta slag här-rör från Oviken i Jämtland och finnes nu i Östersunds museum. Den är antagligen från 1500-talets förra hälft. Näst efter denna kommer i ålder en lång och smal väggbonad från en bondgård i Hedesunda socken i Gästrikland, nu i Nordiska Museet. Den är daterad 1639. Ett stycke av densamma meddelas här, fig. 5. Den torde ge en föreställning om arten av de bonader, som dalaprästgårdarna ha varit utstyrda med. Först från 1700-talet finnas några

¹ Sigurd Erixon: Skultuna bruks historia, del I, sid. 175 och 776. Ett där ej omnämnt äldre belägg från en västgötisk prästgård 1554 (hos biskop Sven Jacobi) återfinnes i Västergötlands forminnesförenings tidskrift h. 9—10 sid. 88.

Erik Salvén: Bonaden från Skog, sid. 25.

J. Böttiger: Svenska statens samlingar af vävda tapeter, I, sid. 6 och 18.

dalabonader bevarade. Det folkliga måleri, som under detta sekel uppblossade i Dalarna, anknyter givetvis till den äldre tradition, som hade sitt huvudsäte i bergsmans- och prästgårdarna. Icke minst därför äro här meddelade notiser av betydelse, ty om allmogemålningen i landskapet under 1600-talet vet man ännu mycket litet. Det faller i ögonen, att bonaderna i prästgårdssynerna vanligen anges vara gamla och halvt förstörda. Flertalet av dem torde också ha funnits kvar sedan 1500-talet. Alla tecken tyda på, att användningen av dylika prydnader var på upphällningen i prästgårdarna vid ingången av 1700-talet.